

تحولات تاریخی - کالبدی شهر بم در دوران گذار از سنت به مدرنیته (عصر قاجار)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۸/۱۰

عباس کمال‌الدینی^۱شهرزاد ساسان‌پور (نویسنده مسئول)^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۲۵

منیژه صدری^۳معصومه قره‌داغی^۴

چکیده

شهر بم به لحاظ موقعیت جغرافیایی، استراتژیکی، سیاسی-امنیتی، اداری و تجاری از قدیم الایام مورد توجه مورخان، جغرافی دانان، مسافران، سیاحان داخلی و خارجی، باستان‌شناسان و پژوهشگران بوده که درباره ویژگی‌ها و تحولات آن بسیاری از کتاب‌ها، مقالات و پژوهش‌ها تدوین یافته که اغلب به حوادث تاریخی-سیاسی و ساختار کالبدی سنتی این شهر در قالب ارگ و قلعه پرداخته شده است. از دوران باستان تا عصر قاجار شهر بم با تحولات تاریخی-کالبدی در بخش قدیم و در بسیاری از مواقع به صورت جزئی رویا روشد. در عصر محمد شاه قاجار و پس از سرکوبی آقاخان محلاتی بتدریج مردم این شهر در بخش بیرونی و جدید بم اسکان یافتند که این روند در عصر ناصرالدین شاه شدت یافت، با این وجود بخش قدیم کاملاً از رونق نیفتاد. درباره علت ترک قلعه و بخش قدیم بم از سوی اهالی آن در عصر قاجار علیرغم تدوین پژوهش‌های متعدد، تا کنون پاسخ‌درخوری داده نشده، زیرا به اثرات مدرنیته و گذار جامعه ایران از سنت به مدرنیته و پیامد‌های آن در ساختار کالبدی شهر بم توجه نگردیده است.

واژه گان کلیدی: بم، تحولات کالبدی، مدرنیته، قاجار

۱ گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران. abbas_kamaladini@yahoo.com

۲ گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) sh.sasanpur@gmail.com

۳ گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران. manijeh_sadri@yahoo.com

۴ گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران. Masomehgaradagi90@gmail.com

برخی از منابع جغرافیایی، گزارشات مأموران سیاسی دول غربی و تاریخ های محلی مربوط به کرمان در دوران قاجار اطلاعات ارزشمندی درباره ساختار کالبدی شهر بم ارائه نموده اند. در این میان هنری پاتینجر در کتاب «مسافرت در بلوچستان و سند»، سرپرسی سایکس در کتاب (ده هزار مایل در ایران یا سفرنامه)، احمد علی خان وزیری در کتاب های «تاریخ کرمان» و «جغرافیای کرمان»، فیروز میرزا فرمانفرما و عبدالحسین میرزا در سفرنامه های خود، اعتماد السلطنه در کتاب «مرآت البلدان» و در میان پژوهش های نوین حمید نوریخش و همکاران در کتاب «ارگ بم همراه با تاریخ مختصری از تحول شهرنشینی و شهرسازی در ایران»، زهرا اسعد پور بهزادی در کتاب های «الماس کویر» و «کیمیای ناسوت»، محمد مهدی محلاتی در کتاب «جغرافیای شهر بم»، سید محمد توحیدی در کتاب «ارگ نامه» و مانی بهرامی در کتاب «تاریخ جامع بم و ارگ بم»، مطالبی را درباره تحولات سیاسی، جغرافیایی، تاریخی و کالبدی شهر بم ارائه نموده اند. علاوه بر این مقالاتی درباره شهر بم نیز به رشته تحریر در آمده که در برخی از آن ها به ساختار کالبدی شهر بم به صورت جزئی پرداخته شده که مهمترین آن ها عبارتند از: سه مقاله «شهر قدیم بم از نگاه جغرافیدانان اسلامی و مأموران رسمی»، «روند شکل یابی، توسعه و تخریب شهر قدیم بم» و «شهر بم از پیدایش تا تخریب» نوشته حسین کریمیان، «سیمای تاریخی ارگ بم» نوشته محمد مهربار و «ارگ بم» نوشته پروفیسور هاینس گوبه. اما در پژوهش های مزبور به تحولات تاریخی - کالبدی شهر بم در نتیجه ورود مدرنیته پرداخته نشده است.

-مبانی نظری:

مدرنیته^۱ یا دوران جدید به جامعه نوین اطلاق می گردد که در باره پیدایی آن توافقی میان پژوهشگران وجود ندارد، برخی آن را دوره تاریخی میان قرون ۲۰-۱۵م، یا جامعه اروپای غربی در سال های ۱۹۳۰- ۱۸۹۰م تلقی نموده و پاره ای دیگر همانند هابرماس معتقدند که مدرنیته تا کنون ادامه دارد (جهانبگلو، ۱۳۸۴: ۷۱-۷۲، ۲۱). مدرنیته به نقد سنت پرداخت که طرح مباحثی مانند آزادی های فردی، جدایی دین از سیاست، تأکید بر عقل مدرن، سوکولاریسم، دموکراسی، کاپیتالیسم، نظام حقوقی مدرن مبتنی بر مفهوم حقوق بشر و... از مظاهر آن می باشند. همچنین مدرنیته در ابعاد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی،

^۱ - modernity

معماری، شهرسازی و ساختار کالبدی شهرها نقش آفرین بود. لذا پژوهش حاضر با هدف توجه به اثرات مدرنیته در تحولات تاریخی - کالبدی شهر بم در عصر قاجار تدوین شده است.

۱- ورود مدرنیته به ایران در عصر قاجار و اثرات آن بر تحولات تاریخی - کالبدی شهرها:

در ایران از اواسط حکومت فتحعلی شاه قاجار و پس از شکست های دوگانه از روسیه، لزوم اصلاحات بخصوص در زمینه نظامی احساس شد. موج اصلاحات و اندیشه های نوخواهانه از بالا (در میان حکام و صدراعظم ها) (آدمیت، ۱۳۹۲: ۱۶۲) در ۴ مرحله: عصر عباس میرزا (حائری، ۱۳۶۴: ۱۱؛ الگار، ۱۳۶۹: ۱۳۰-۱۲۹؛ محبوبی اردکانی، ۱۳۵۴: ۱/ ۱۱۵-۱۲۱)، امیرکبیر، میرزا حسین خان سپهسالار و پیروزی انقلاب مشروطیت به منصفه ظهور رسید. به عبارتی نفوذ مدرنیسم و موج نوخواهی از زمان عباس میرزا شتاب گرفت و در عصرناصری نشانه های مشخصی از خود بروز داد. به این ترتیب که موج اندیشه نوسازی از طریق ترجمه کتب خارجی به زبان فارسی، اعزام محصل به خارج، استخدام مستشاران نظامی توسط عباس میرزا، اخذ فنون مدرن و... در ذهن نخبگان ایرانی شکل گرفت، اما از اواسط حکومت ناصرالدین شاه متعاقب تأسیس مدارس جدید همانند دارالفنون، نشر مطبوعات و رساله ها، انتشار شب نامه ها، تأسیس کارخانجات جدید و چاپخانه، تداوم اعزام محصلان ایرانی به فرنگ، اصلاحات امیرکبیر، ورود صنعت عکاسی، سفرهای شاه به اروپا، ورود سینما، استفاده از الگوهای نقاشی و معماری، گسترش آثار و اندیشه های سیاسی جدید و ظهور روشنفکرانی مانند آخوند زاده (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۱۵-۱۰۹؛ آخوند زاده، ۱۳۵۷: ۱۴۰)، میرزا عبدالرحیم طالبوف (طالبوف، ۱۳۵۶: ۱۸۶؛ آدمیت، بی تا: ۹۱-۹۰)، میرزا ملکم خان، میرزا آقاخان کرمانی (میرزا آقا خان کرمانی، بی تا: ۷۸؛ ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۵۷: ۱۷۸؛ کسروی، ۱۳۶۴: ۴۸-۴۷؛ آدمیت، ۱۳۵۷: ۸۲) و... رنگ دیگری یافت و افرادی از اقشار اشرافی و شاهزادگان، روحانیان، تجار، اندیشه گران و روشنفکران به جمع نوخواهان پیوستند. سرانجام وقوع انقلاب و تلاش برای استقرار حکومت مشروطیت جدید مبتنی بر قانون^۱ و حقوق شهروندی در برابر ساختار سلطنت سنتی نقطه عطف نوخواهی و نوگرایی

^۱ rule of law

ایرانی محسوب می‌شود که در ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی قابل توجه می‌باشد. مواجهه ایران با مدرنیته منجر به تغییراتی همانند مجزا شدن سه جامعه شهری، روستایی و ایلی، قطع ارتباط شهرها به عنوان مراکز اداری، حکومتی و تجاری با روستاها؛ پاشیده شدن بازارهای کوچک محلی و... در نظام اجتماعی ایران شد (حبیبی، ۱۳۸۳: ۱۲۴-۱۲۰). همچنین ساختار کالبدی شهرهای ایران اسلامی متحول شد، به گونه‌ای که رشد شهرنشینی، تغییر شکل شهرها و کالبد آن‌ها، پیدایش نهادهای جدید اجتماعی، ایجاد نظام‌های قانونی و حضور مردم در عرصه‌های مختلف بروز یافت. مهمترین تحول ناشی از مدرنیته، ایجاد دگرگونی کلی در مفهوم شار و تولد سبک تهران بود. در نتیجه مفاهیم و اسلوب‌های کهن و جدید با یکدیگر تلفیق شد و ارزش‌های جدید در قالب مدرسه، دارالفنون، تکیه دولت، احداث خیابان‌های جدید و میدان‌ها با حفظ چهره بومی و قدیم در فضای جدید شهری طرح گردید، که متعاقب آن در عصر فتحعلی شاه قاجار، دارالخلافه تهران همانند اصفهان عصر صفوی دارای ارگ، مساجد، مدارس، بازارها، میدان، محلات و حصارهای اطراف شهر شد (همان: ۱۳۰-۱۲۹). در نتیجه ورود مدرنیته و گروش مردم از شیوه زندگی قرون وسطی به شیوه مدرن (کاستیا تایدز، ۱۳۸۱: ۱۰) تحولاتی همانند قطعه‌نمودن اراضی، نابرابری و احساس فاصله و دوری از ایده‌های سنتی فرهنگ و زندگی شهری، پیدایی خیابان‌ها و بلوارها و تبدیل آن‌ها به مکان نمایش اعداد و صحنه اتفاقات مختلف (مک لود، ۱۳۸۳: ۴۴)؛ از بین رفتن ارزش‌های شهرهای ایرانی- اسلامی، گسترش فزاینده شهرنشینی، جایگزینی کالدهای عمومی به جای خصوصی (همانند حمام‌ها، بازارچه‌ها، کاروانسراها، چایخانه‌ها، کوچه‌ها)، از بین رفتن همبستگی محلات و کوچه‌ها، از میان رفتن بازارها و بازارچه‌ها و... در ساختار کالبدی شهرهای ایرانی بروز یافت.

۲- تحولات تاریخی - کالبدی شهر بم قبل از دوران قاجار:

شهر قدیم بم در عصر باستان و به روایتی مقارن با دوران اساطیری ایران شکل گرفته که براساس نقشه بیرونی و ساختار کالبدی در ردیف شهرهای دایره‌ای و متحدالمرکز می‌باشد که هسته اولیه شهر از یک نقطه مرکزی آغاز و به سمت خارج شهر منتهی می‌گردد (شیعه، ۱۳۷۴: ۶۱-۶۰) و مشتمل بر ۳ بخش: قلعه یا ارگ- کهن دژ (بخش حاکم نشین - هسته اولیه شهر واقع در مرتفع ترین مکان) (اشراقی، ۱۳۵۳: ۱۶؛ سلطان زاده، ۱۳۶۷: ۲۸۸)، شارستان یا قسمت اصلی شهر که محلات مسکونی در آن قرار داشته و قسمت ریض

(سواد یا حومه شهر) که در این منطقه باغات و مزارع کشاورزی قرار داشتند (مشهدی زاده دهقانی، ۱۳۷۴: ۲۲۶-۲۲۳؛ سلطان زاده، ۱۳۶۷: ۹۷) و به وسیله برج و بارو از هم جدا می شدند (باستانی پاریزی، ۱۳۴۶: ۲۷؛ خسروی، ۱۳۷۸: ۴/۱۷۸۴). بعد از ورود اسلام این نوع معماری تداوم یافت، اما مردم به جای دژ در ربض سکنی گزیدند و هر قبیله، طایفه و گروه های شغلی در محلات خاص اسکان یافتند (رک: جمشیدی، ۱۳۹۱: ۸). علاوه بر این مجاورت ۳ عنصر ارگ، مسجد جامع و بازار هسته اصلی شهرهای دایره ای و متحدالمرکز ایران اسلامی را تشکیل می دادند.

شهر بزم از دوران باستان تولید کننده ابرایشم و منسوجات بود (ابن اثیر، بی تا: ۱/۱۰۵؛ وزیر، ۱۳۸۵: ۲۴۸/۱)، و به عنوان پل ارتباطی میان ایران و هندوستان (نوربخش، حمید، ۱۳۵۵: ۳۰)، بار انداز و محل داد و ستد کالاهای مختلف تجاری محسوب می شد که بعد از ورود اسلام نیز جایگاه خود را حفظ نمود، به گونه ای که در زمینه تحولات تاریخی - کابلدی آن در قرون ۴ و ۳ ه.ق مطالبی از سوی برخی از جغرافی نویسان همانند یعقوبی (یعقوبی، ۱۳۴۳: ۲۶)، ابن رسته اصفهانی (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۲۲۱)، ابن فقیه همدانی (ابن فقیه همدانی، ۱۳۴۹: ۲۰)، ابن خردادبه (ابن خردادبه، ۱۴۰۸ ه.ق: ۳۵، ۲۵)، ابن حوقل (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۷۷)، اصطخری (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۶۶)، مقدسی (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۸۷) و برخی از جغرافیدانان قرن ۷ ه.ق همانند یاقوت حموی (الحموی، ۱۹۸۸ م: ۵۹۴)، ابوالفداء (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۸۴) و حمد الله مستوفی (مستوفی، ۱۳۶۲: ۴۱) درج گردیده است.

در عصر صفوی (۱۱۳۵-۹۰۷ ه.ق)، شهر بزم از حصارهای متعدد و دیوارهای دفاعی رها شد و نخستین تلاش ها برای ایجاد شهر جدید خارج از قلعه آن آغاز گردید. در این میان برخی از حکام کرمان همانند گنجعلیخان به فعالیت های عمرانی در بزم پرداختند. در دوران حکومت زندیه (۱۲۰۹-۱۱۷۱ ه.ق) در ایران (موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۴۶-۱۴۳؛ سایکس، ۱۳۳۶: ۹۵-۹۳) حمایت های محمد حسین خان سیستانی (وزیری، ۱۳۷۰: ۱۵۳؛ وزیری، ۱۳۸۵: ۲/۶۹۵؛ بهرامی، ۱۳۹۴: ۵۰۲-۵۰۱) و ابوالحسن خان نزاری (حاکم کرمان) از حکومت صادق خان زند موجب جنگ هایی در منطقه بزم شد که به این شهر آسیب هایی رساند. همچنین حمایت جهانگیرخان سیستانی (حاکم بزم) از لطفعلی خان زند و دعوت از وی برای رفتن به بزم؛ در برابر لشکر تازه نفس آقا محمد خان قاجار موجب تهاجمات چندگانه سپاه قاجار و سرانجام محاصره قلعه بزم به مدت ۵ ماه و استقرار توپ های قشون

دولتی به سرکردگی مصطفی خان دولو و عبدالرحیم خان قاجار شد (وزیری، ۱۳۸۵: ۲/۷۰۹-۷۲۵). در نهایت با خیانت سیستمی ها در سال ۱۲۰۹ ه.ق لطفعلی خان زند دستگیر و به قاجاران تسلیم گردید و مدتی بعد آخرین پادشاه زندکشته شد. پیروزی قاجاران موجب تخریباتی در قلعه و ارگ بم شد (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۵۵؛ اعتماد السلطنه، ۱۳۴۶: ۱/۴۳۷؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۱/۷۸؛ مستوفی، ۱۳۸۸: ۸-۱۱؛ وزیری، ۱۳۸۵: ۱۳۸۵-۷۵۴/۲؛ باستانی پاریزی، ۱۳۵۴: ۲۶). به هر ترتیب از قرن ۴ ه.ق تا برآمدن سلسله قاجار این شهر با تغییرات اندکی در ساختار کالبدی روبرو گردید، اما در عصر قاجار با ورود مدرنیته چهره این شهر متحول شد، که پژوهش حاضر به این موضوع اختصاص یافته است.

۳- وضعیت کالبدی شهر بم تا عصر قاجار:

در عصر قاجار قطر دیوار قلعه بم ۲۸ ذرع و عرض خندق آن ۱۲ ذرع و دارای تعداد ۵۱ برج (در ابعاد و اشکال متفاوت) بوده که برای ورود به شهر ۳ دروازه وجود داشت که عبارتند از: دروازه اصلی یا دروازه ارگ؛ که دروازه ای قدیمی به نام «کَتِ کَرَم» یا «کَتِ کَرَم» در شمال آن قرار داشته که آخرین حصار ارگ و جدا کننده بخش حاکم نشین و نظامی ارگ بوده است (نوریخش، ۱۳۵۵: ۹۲؛ محلاتی، ۱۳۶۷: ۱/۱۱۵-۱۱۰؛ اسعد پور بهزادی، ۱۳۷۰: ۱۰۵-۹۹؛ توحیدی، ۱۳۸۱: ۵۲). دروازه دوم: شامل دو راه، یکی روبروی درب جلوی دروازه کرم (که بسته است) و راه دوم که به دروازه توپخانه می رسید. دروازه سوم: نیز به میدان توپخانه ختم می شود (باستانی پاریزی، ۱۳۴۶: ۴۳-۲۶؛ نوریخش، ۱۳۵۵: ۹۲؛ اسعد پور بهزادی، ۱۳۷۰: ۹۰-۷۸). وضعیت ارگ از عصر ناصرالدین شاه تا وقوع زلزله سال ۱۳۸۲ تغییر چندانی نداشته است. در مجموع شهر بم در دوران قاجار از دو قسمت قدیم و جدید تشکیل می شد که عبارتند از:

۳-۱- شهر و بخش قدیم بم:

شهر قدیمی در محوطه ای محصور و بر روی سنگی به ارتفاع حدود دویست ذرع قرار دارد (وزیری، ۱۳۷۰: ۹۲؛ خسروی، ۱۳۷۸: ۱/۴) و کالبد آن کمی بیش از یک کیلومتر

در فضایی به شکل مربع مستطیل در حاشیه شمال شرقی شهر کنونی بم واقع شده که از شمال به رودخانه بم، از شرق به محله باغ دروازه، از جنوب به محله حافظ آباد و محکمه و از غرب به محله خواجه مراد و نهر شهر، محدود می گردد. این شهر مشتمل بر ۳ بخش ارگ، شارسدان و ریض بوده که به وسیله برج و بارو از هم جدا می شدند (باستانی پاریزی، ۱۳۴۶: ۲۷؛ خسروی، ۱۳۷۸: ۴/۱۷۸۴). شهر قدیم بم از دو بخش متمایز تشکیل شده است که عبارتند از:

الف- بخش حاکم نشین (ارگ یا قدیم): با پیشینه ای کهن بر روی تپه سنگی در شمال ارگ و بر فراز تپه ای قرار گرفته و از بالای آن در سمت جنوب کوه های شاهسواران به چشم می خورند (گوبه، ۱۳۶۵: ۳۰۵)، که آثاری همانند دروازه سوم، برج اصلی، توپخانه، دروازه چهارم، راهروی حاکم نشین، زندان، دروازه پنجم (دروازه ساسانی)، عمارت حاکم، عمارت میر نظام (رئیس سربازخانه)، حمام، عمارت های چهار فصل، ملک التجار و سیستانی ها، برج اصلی دیده بانی، صفا دارایی ارتش و عمارت قورخانه (سربازخانه) در آن قرار دارند. وزیری، ۱۳۷۰: ۹۲؛ نوریخس، ۱۳۵۵: ۳۷؛ توحیدی، ۱۳۸۱: ۵۳-۴۲؛ یوسف زاده، ۱۳۷۴: ۴۸-۴۶).

ب- بخش مردم نشین (عامه): در سمت جنوب محوطه مزبور و در زیر یک تپه سنگی واقع شده که مسکن رعایا و زارعین و محدوده ریض بخش قدیم را دربر داشته و نقطه اتصال ۴۰ محله قدیمی بوده است. این بخش در سمت راستای شرقی غربی از بخش حاکم نشین قرار گرفته که از طریق دروازه ای از شمال بنای میرآخور به سربازخانه بخش حاکم نشین متصل می گردد. در این بخش آثاری همانند دروازه اصلی، بنای سردروازه، بازار، تکیه (میدان)، چاه صاحب زمان، حمام، مساجد جامع و پیامبر (ص)، مجموعه و مدرسه میرزا نعیم (خانقاه)، زورخانه، کاروانسرا، بازار و خانه جهودان (یهودیان)، اصطبل حکومتی، محله های مسکونی و حصار شهر واقع شده اند (نوریخس، ۱۳۵۵: ۱۳۶، ۳۹-۳۸، ۲۵-۲۰؛ توحیدی، ۱۳۸۱: ۵۶-۴۱، ۳۷؛ یوسف زاده، ۱۳۷۴: ۴۳-۴۵؛ گوبه، ۱۳۶۵: ۳۷۵، ۳۶۴؛ اسعد پور بهزادی، ۱۳۷۰: ۸۷).

۳-۲- شهر و بخش جدید بم:

در عصر صفوی (۱۱۳۵-۹۰۷ ه.ق)، به علت ایجاد نظم و آرامش بخصوص در دوران شاه عباس اول، شهر بم در زمینه تحولات تاریخی - کالبدی از حصارهای متعدد و دیوارهای

دفاعی رها شد و ضمن آن که دیوار ارگ برای انتقال و نگاهداری اشیای مهم سکنه آن تقویت گردید، شهر بم به بیرون قلعه و سمت جنوبی آن گسترش یافت و دیوار دفاعی آن بلا استفاده ماند (کریمیان، ۱۳۸۳: ۹۸)، همچنین باغات در آن احداث گردید. علاوه بر این آخرین باروی بخش شارستان ارگ بم (شامل فضاهای مسکونی و عمومی داخلی) متعلق به اواخر عصر صفوی است که محلات مهدآب، عیش آباد و سراستان نیز از روستاها و حومه شهر قدیم بم در اواخر عصر صفوی بودند (مختاری - جودکی عزیز - موسوی حاجی، ۱۳۹۸: ۹۳). به این ترتیب نخستین تلاش‌ها برای ایجاد شهر جدید بم، خارج از قلعه آن در عصر صفوی آغاز گردید. اما در عصر محمد شاه قاجار با خروج نهایی مردم از قلعه، شهر جدید بم گسترش یافت.

۴- تحولات تاریخی - کالبدی شهر بم از آغاز عصر قاجار تا بر آمدن ناصرالدین شاه:

در دوران آقا محمد خان (۱۲۱۲-۱۲۰۳ ه.ق) و مقارن با حکومت ابراهیم خان ظهیرالدوله در بم (۱۲۴۰/۱۲۱۸ ه.ق) شورش‌های محمد خان افغان غلجایی موجب خسارت‌هایی به شهر بم شد، اما به فرمان ظهیرالدوله ارگ بم را تعمیر و بازسازی و دیوارها و برج‌های دفاعی آن را کاملاً مستحکم نموده و به عنوان مرکز مهمات و نیروهای نظامی دولت جهت دفع حملات یاغیان بلوچستان مورد استفاده قرار دادند (سپهر، ۱۳۷۷: ۱/ ۳۵۹؛ سایکس، ۱۳۳۶: ۹۸-۹۷؛ اسعد پور بهزادی، ۱۳۷۲: ۱۸۴). ظهیرالدوله و خویشاوندان و اقارب او عمارات عالیه در بم در ساختند (اعتماد السلطنه؛ ۱۳۴۶: ۱/ ۴۷۲؛ وزیر، ۱۳۷۰: ۱۸۵-۱۸۳). در دوران حکومت فتحعلی شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۱۲ ه.ق) بازار حبیب الله خان در سال ۱۲۲۱ ه.ق در شهر بم ایجاد شد. محمد قاسم دامغانی حاکم بم در سال ۱۲۴۳ ه.ق یک عدد آسیاب بادی در برج جنوب غربی ساختمان توپخانه در شهر قدیم بم احداث نمود (وزیری، ۱۳۸۵: ۲/ ۷۶۴؛ احمدی، ۱۳۸۶: ۸۰؛ هدایت، ۱۳۳۹: ۹/ ۷۸۹۲؛ رساله جغرافیا و تاریخ سیستان، ۱۳۸۵: ۲۵۵).

علاوه بر این قاضی بزرگ بم (از خاندان سادات محکمه‌ای) در سال ۱۲۴۶ ه.ق نیز یک بازار به نام «بازار قاضی» در بیرون ارگ بم احداث نمود (بهرامی، ۱۳۹۴: ۶۲۱). حاجی سید علی خان طباطبایی نیز در سال ۱۲۴۸ ه.ق در امتداد ضلع غربی امامزاده اسیری با امتداد ضلع شمال - جنوب شرقی به ساخت بازاری به نام سید علی خان و نیز احداث مسجد و حمام سید (کوچه انصاری کنونی) اقدام نمود (وزیری، ۱۳۷۰: ۱۹۰؛ باستانی پاریزی، ۱۳۵۴: ۹۸،

۳۲) که چند سال قبل این بازار تخریب شد و به صحن امامزاده اسیری افزوده شد و حمام مزبور نیز به مرور زمان ویران شد که مدتی بعد به جای آن یک مسجد به نام سید علی خان احداث گردید.

در دوران حکومت محمد شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۲۵۰ ه.ق.)، حاکم کرمان آقا خان محلاتی در سال های ۱۲۵۳-۱۲۵۲ ه.ق علیه حکومت مرکزی شورید. متعاقب انتصاب شاهزاده فیروز میرزا فرمانفرما به حکومت کرمان، به دستور وی قوای دولتی مدت یکسال باتوپ بارها به ارگ بم شلیک نمودند که موجب فروریزی بخش هایی از آن شد. همچنین وی پس از تسلیم شدن آقاخان نیز به سپاهیان خود اجازه داد تا به غارت خانه ها و اموال قلعه بم پردازند. فیروز میرزا نیز بعد از ورود به ارگ، خرابی هایی در برج های آن ایجاد نمود (احمدی، ۱۳۸۶: ۱۱۱، سپهر، ۱۳۷۷: ۲/۷۳۵).

آقا خان محلاتی در سال ۱۲۵۷ ه.ق بار دیگر به حکومت کرمان منصوب شد، اما به سرعت علیه دولت مرکزی شورش کرد و برای بار دوم در ارگ بم تحصن نمود (وزیری، ۱۳۸۵: ۲/۷۸۶؛ رساله جغرافیا و تاریخ بلوچستان، ۱۳۸۵: ۶۴). متعاقب آن در حدود ۱۲-۱۱ ماه ارگ از سوی قوای دولتی محاصره شد (احمدی، ۱۳۸۶: ۱۱۱؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۲/۷۳۵؛ وزیری، ۱۳۸۵: ۲/۷۳۳). لشکریان دولت قاجار با شلیک توپ به قلعه، آقاخان را وادار به تسلیم کردند (سپهر، ۱۳۷۷: ۲/۷۳۵-۷۳۴؛ باستانی پاریزی، ۱۳۵۴: ۳۱-۳۰؛ متدین - همت کرمانی، ۱۳۶۴: ۲/۲۶۶-۲۶۵). فرمانده نظامیان دولتی، پس از دستگیری آقا خان، افراد خود را مجاب نمود تا اموال قلعه نشینان بم که متهم به حمایت از آقا خان بودند، را غارت کنند (سپهر، ۱۳۷۷: ۲/۷۳۵؛ اسعدپور بهزادی، ۱۳۷۰: ۱۸۹). در سال ۱۲۵۶ ه.ق نیز حمام و مسجد سعدالدوله در شهر جدید بم ایجاد شد. تا سال ۱۲۵۶ ه.ق تعداد ۶ باب حمام در بم به نام سعدالدوله (وزیری، ۱۳۵۵: ۲۳۶؛ نوریخس، ۱۳۵۵: ۱۴۵)، وکیل، سید عباس (در شرق خانه)، حمام کتو (بیرون از هسته اصلی شهر در حاشیه رودخانه جنوبی بم) و حمام نصرت الملک یا انصاری (در بیرون از هسته اصلی شهر) دائر بوده که متأسفانه به مرور زمان همه آن ها تخریب شده اند.

عباسقلی خان جوانشیر در دوران حاکمیت بر شهرهای کرمان، بم و نرماشیر مقارن با سال ۱۲۵۸ ه.ق به تعمیر و مرمت بخش های مختلف ارگ بم پرداخت و دستور داد تا در بم به حفر چاه آب و کاشت دوازده گُر اصله های درخت توت برای احیای صنعت ابریشم بافی)

قزبافی) بپردازند (سپهر، ۱۳۷۷: ۲/ ۲۷۶۶-۷۶۵؛ باستانی پاریزی، ۱۳۵۴: ۳۱؛ متدین - همت کرمانی، ۱۳۶۴: ۲/ ۲۷۳-۲۶۷).

به این ترتیب به دنبال شورش‌ها و تحصن‌های لطفعلی خان زند، محمد قاسم دامغانی و آقا خان محلاتی در قلعه بم، محاصره این شهر توسط قوای فیروز میرزا و حملات حبیب‌اله امیر توپخانه، شهر بم به مخروبه‌ای تبدیل گردید (وزیری، ۱۳۸۵: ۲/ ۷۸۸؛ احمدی، ۱۳۸۶: ۱۲۷؛ باستانی پاریزی، ۱۳۶۳: ۲۰۷-۲۰۶؛ باستانی پاریزی، ۱۳۸۵: ۳۳۰؛ بهرامی، ۱۳۹۴: ۶۱۱). در نتیجه بخشی از مردم به تدریج پس از سرکوبی نهایی آقاخان محلاتی که قلعه را مکان امنی برای زیست نمی‌دانستند، از بخش قدیمی شهر خارج شده و به نواحی خارج از ارگ پناه برده و در دو سمت رودخانه تهرود برای خود مسکنی تهیه کردند که از خطر سیل ایمن نبودند (سایکس، ۱۳۳۶: ۲۵۴). با این وجود منازل اعیان و اشراف و مسجد جامع شهر قدیم بم هنوز اهمیت و ارزش خود را داشت و هنوز بخش اعظم سکنه آن در شهر قدیمی سکنی داشتند. آن دسته از مردم بم که در نواحی اطراف شهر قدیم اسکان یافتند، به تدریج آن را آباد کردند.

۶- پیامدهای مدرنیته در تحولات تاریخی - کالبدی شهر بم از دوران ناصرالدین شاه تا پایان عصر قاجار:

در دوران حکومت ناصرالدین شاه قاجار (سال‌های حکومت ۱۳۱۳-۱۲۶۴ ه.ق.)، در نتیجه ورود مدرنیته تغییرات کالبدی در شهر تهران به وجود آمد که از مهمترین پیامدهای آن ایجاد سبک جدید شهر سازی تحت عنوان «سبک تهران» بود که در عین حال از سبک شهر سازی عصر صفوی (همانند وجود راسته بازارها) و نفوذ معماری سبک روسیه و انگلیس در بناهای اشرافی استفاده می‌شد. در نتیجه ایجاد سبک تهران تحولات کالبدی جدیدی همانند فروریزی دیوار کهن شهر، تخریب بارو و ساختمان‌های قدیمی، برپایی باروی جدید، احداث خیابان‌هایی در شمال شهر، گسترش محیط پایتخت، انتقال مرکز شهر از سبزه میدان به میدان توپخانه و ادغام محلات ۱۲ گانه تهران در ۵ محله صورت پذیرفت و محلات جدید در کنار خیابان‌ها (به عنوان جایگاه تبلور تمایزات اجتماعی) ایجاد

شدند (حبیبی، ۱۳۸۳: ۱۳۵-۱۳۱ و ۱۴۵-۱۴۴). این تغییرات به تدریج در کالبد شهرهای دیگر نیز پدیدار شد.

هرچند تغییرات و تحولات کالبدی شهر بم از دوران فتحعلی شاه آغاز شد، اما بیشترین میزان آن در دوران ناصرالدین شاه اتفاق افتاد، به گونه ای که محمد اسماعیل خان نوری (وکیل الملک اول - حاکم کرمان) در سال ۱۲۷۷ ه.ق به ساخت مجموعه وکیل شامل چند بازار، مسجد، کاروانسرا، آب انبار و حمامی با استفاده از سنگ های مرمر در شهر بم اقدام نمود (وزیری، ۱۳۷۰: ۱۹۰؛ وزیری، ۱۳۸۵: ۱۸۶/۲؛ سایکس، ۱۳۳۶: ۹۹). ابراهیم خان بهزادی سرتیپ (سعدالدوله - ۱۲۸۷-۱۲۷۴ ه.ق) نیز به ایجاد کاروانسرا، دو حمام در بیرون قلعه بم و احداث مسجد ابراهیم خان در محله لشکر فیروز (فرمانفرما، ۱۳۸۰: ۱۲۸؛ بهرامی، ۱۳۹۴: ۶۴۸) پرداخت.

به تدریج بازارهای دیگری همانند بازار امیر نظام (حاکم کرمان در سال ۱۲۷۹ ه.ق) در سال ۱۲۷۹ ه.ق جنب عمارت سعدالدوله از سمت شمال به جنوب به صورت عمودی ساخته شد (محلّاتی، ۱۳۶۷: ۱/۱۳۳-۱۳۶) که دارای کاروانسرا، یک حوض انبار و یک تکیه بود که تکیه آن تخریب شد و به جای آن دو مدرسه ایجاد گردید. در سال ۱۲۸۰ ه.ق بازار «سید محمد خان» با جهت شمالی - جنوبی و عمود بر بازار امیر نظام ساخته شد که دارای مجموعه تجاری - مذهبی و خدماتی و مدت ها محل کسب و کار آهنگران و مسگران بود (وزیری، ۱۳۷۰: ۱۲۰). سید جواد مجتهد (عماد الاسلام) فرزند حاجی سید عبدالحسین بمی از آزادیخواهان و مشروطه خواهان دوران ناصرالدین شاه نیز به بنای مدرسه ای چهار کلاسه به نام «عماد» به سبک دارالفنون در شهر بم مقارن با سال ۱۲۸۹ ه.ق اقدام نمود (وزیری، ۱۳۷۰: ۱۹۰؛ بهرامی، ۱۳۹۴: ۶۲۴-۶۲۳).

در دوران حکومت مرتضی قلی خان وکیل الملک دوم در کرمان (۱۲۹۵ - ۱۲۸۵ ه.ق) یک باب مازارخانه یا کارخانه حناسایی (فرمانفرما، ۱۳۸۰: ۵۵) به فرمان وی در این شهر دایر گردید. در زمان حکومت مجدد فیروز میرزا فرمانفرما در کرمان (۱۲۹۷ ه.ق)، شهر بم دستخوش تغییر و تحولات کالبدی گردید، به گونه ای که مردم بم، از ارگ خارج شده و در نتیجه ساخت و سازهای فراوانی خارج از ارگ صورت پذیرفته بود و ارگ تنها به عنوان یک دژ حکومتی و محل استقرار برخی فرماندهان و سربازان کارائی داشت (وزیری، ۱۳۷۰: ۱۸۴-۱۸۳). فیروز میرزا قصد ویران نمودن بخش قدیمی و ارگ و تبدیل آن به باغ را

داشت، اما به دلیل بیماری نقرس و بازگشت وی به تهران این موضوع عملی نشد (فرمانفر، ۱۳۴۲: ۷-۶؛ وزیری، ۱۳۸۵: ۲/ ۸۱۵-۸۲۰؛ کرمانی، ۱۳۶۴: ۲/ ۳۰۴). با این وجود وی در راستای احیای صنعت حنا سازی (با خرید تخم حنا و دادن آن به عباسقلی خان سرتیپ برای کاشت)، ایجاد خیابان خاکی بزرگ در ابتدای شهر بم به طول یک فرسخ و حفرنهر آبی در دو طرف آن و کشیدن دو نهر آب از رود بیدران، کاشت درختان نخل، بید، گز و گنار در اطراف خیابان مزبور و تعمیرات مختصر ارگ بم، اقدام نمود (فرمانفر، ۱۳۴۲: ۷-۶).

عبدالحسین میرزا فرمانفرما در سال های ۱۳۱۱-۱۳۰۹ ه.ق به هنگام حکومت در کرمان مقارن با سال ۱۳۱۱ ه.ق، قصد ویران کردن منازل قدیمی بم و انجام امور زراعی به جای آن و استفاده از آب قلعه برای آبیاری اشجار و درختان شهر جدید بم را داشت (فرمانفرما، ۱۳۸۰: ۵۲؛ بهرامی، ۱۳۹۴: ۶۷۸-۶۷۵). وی اولین فردی است که با استفاده از دوربین به تصویر برداری از ارگ بم پرداخته و به سلیمان میرزا سرتیپ و میرزا محمد علی سلطان جهت تهیه نقشه ارگ بم دستورات لازم را صادر نمود. در زمان وی ۳ باب بازار شامل: سیدعلی خان، وکیل الملک و ابراهیم خان سعدالدوله، کاروانسرا های وکیل الملک اول و ابراهیم خان سعدالدوله، ۶ باب حمام، یک باب مازار خانه و ۳ باب مسجد شامل: وکیل الملک دوم، سعدالدوله و میرحسین بمی دائر و کسبه مختلف در شهر جدید بم فعال بودند (فرمانفرما، ۱۳۸۰: ۵۱؛ بهرامی، ۱۳۹۴: ۶۸۴). همچنین ناصرالدوله فرمانفرمای سوم به هنگام حاکمیت در کرمان (۱۳۱۳ ه.ق)، به ترمیم ارگ بم، حصار، قلعه و باروی آن در قالب کاه گل مالی به هزینه دولت اقدام نمود (فرمانفرما، ۱۳۸۰: ۵۰؛ بهرامی، ۱۳۹۴: ۶۷۳).

در مجموع از زمان فرار آقا خان محلاتی (۱۲۵۳ ه.ق) تا حکومت مجدد فیروز میرزا فرمانفرما (۱۲۹۷ ه.ق) مردم بم از ارگ خارج شدند (وزیری، ۱۳۷۰: ۱۸۴-۱۸۳) و ساخت و سازهای فراوانی خارج از آن صورت پذیرفت و نواحی بیرون از ارگ آباد شدند. در این راستا مردم بم در فاصله ۲۰۰۰ گام از قلعه و در مناطق غربی اطراف خارج از ارگ قدیم سکنی گزیدند که در حقیقت از اتصال و به هم پیوستن چند روستای اطراف ایجاد شده بود؛ چنان که حصار خانه ها و چهارسوق بم آباد شد و تنها دو دسته سرباز و یک سرکرده نظامی، تعداد ۵۰ نفر توپچی و دو عراده توپ در قلعه باقی ماندند (وزیری، ۱۳۸۵: ۲/ ۹۸-۹۵). در واقع با استقرار چندتن از تجار هندی، یزدی، هرنندی و... در حجره های صحن «امامزاده اسیری» (از اولاد امام حسن مثنی) جهت داد و ستد، اولین پایه بنای شهر جدید در

اطراف سمت غربی آن گذارده شد که محل فعالیت بازرگانان مزبور بود که در آن « قماش ابریشم و پنبه و ظروف مسی ولایتی و بلور و قند و چای و ادویه می فروختند و حنا و رنگ نرماشیر و روغن و پنبه و برنج و غله و کرباس می خریدند» (وزیری، ۱۳۷۰: ۷۷). با ایجا این بازار در اطراف امامزاده اسیری، سایر بازارها و مراکز عمومی در اطراف آن احداث گردید (توحیدی، ۱۳۸۱: ۹۰-۹۵)؛ در نتیجه در خلال سال های ۱۲۸۰-۱۲۲۱ ه.ق مجموعه از بازار، مساجد، کاروانسراها، حمام، تکیه (مراکز تجاری- مذهبی و خدماتی) در بیرون قلعه بم ایجاد گردید که هسته مرکزی شهر جدید بم را شکل داد. بازار اطراف امامزاده اسیری، واسطه میان ارگ مرکزی - اداری شهر بم و اطراف آن بود (گویه، ۱۳۶۵: ۶۰).

همچنین در زمینه ساختار کالبدی آخرین مرحله توسعه شهر بم در محدوده مابین رودخانه چله خانه در شرق و جنوب شرق، رودخانه پشت رود در شمال و شمال غرب و رودخانه دهشتر در جنوب صورت گرفته است (عدل، ۱۳۸۶: ۵/۵۱). آخرین مرحله توسعه باروی شهر بم موسوم به شهر بست یا آخرین شارستان آن نیز، از سمت جنوب شرقی به غرب صورت گرفته (نوربخش، ۱۳۵۵: ۱۳۷)، که تا پایان عصر قاجار دارای ۷ دروازه بوده که عبارتند از: درشمال دروازه های فرمانفرما و آسپیکان، در شرق دروازه باغ، در جنوب شرقی دروازه خیر آباد، در جنوب دروازه کند، در جنوب غربی دروازه بیدآباد و دروازه کتو و در غرب سعد الدوله و دارایی (نوربخش، ۱۳۵۵: ۱۳۷؛ توحیدی، ۱۳۵۵: ۵۲). علاوه بر این محلات کنونی شهر بم همانند باغان، قصرحمید، افشارخان، کوروانو، دشتو، محداب در اواخر عصر قاجار؛ به عنوان آبادی های اطراف شهر تلقی می شدند (محلاتی، ۱۳۶۷: ۱/۱۴۳). به طور کلی تا پایان دوران قاجار توسعه فیزیکی و هسته اصلی شهر بم در حریم دو محور کمربندی مهداب در بخش غربی و جنوبی و محور کمربندی ولی عصر در بخش هایی از شمال و شمال غرب شهر قرار داشته؛ که این محدوده دارای مساحتی در حدود ۹۰۰ هکتار بوده که با احتساب باغات حاشیه شهر، گسترده تر می شده است. همچنین عرصه بخش محصور شده از پشت ارگ و بنای مشهور به « یخچال» (یخدان) عبور نموده و در امتداد محور جنوبی تا شمال « امامزاده زید» تداوم یافته و از این نقطه با جهت غربی به حمام «کتو» می رسیده، سپس در امتداد آن با جهت شمالی به مسجد سعدالدوله متصل شده و از آن پس تا دروازه «دارایی» و تا نزدیک محله « صغه سراپستان» تداوم یافته و در نهایت با حاشیه رودخانه پشت رود موازی می شد (محلاتی، ۱۳۶۷: ۱/۱۴۵).

در مرحله بعد بقایای محدوده ذکر شده به دروازه « اسپیکان » متصل گشته و امتداد جبهه شمالی آن در شمال ارگ بم به « یخدان » مرتبط می‌شد. با افزودن محلات و قریه های بیرونی قلعه بم همانند قطب الدین، بلخ، چهل کره، امازاده زید، قصر حمید، دلگشا، صوفی آباد، دختر کشته ای، عباسعلی، باغ جعفری، چگوری، لشگر فیروز، گوباز، زرتشتیان، عربخانه، موسایی، باغدشت و کمشک به محلات مهداب، عیش آباد، باغان، افشارخان، کوزرون و دشتو، بخش ربض توسعه یافته شهر بم در قرون نخستین اسلامی مشخص می‌گردد، اما به دلیل وجود رودخانه پشت رود در شمال و چله خانه در جنوب، جز در نیمه غربی بافت یکپارچه ای با بدنه اصلی شهر (شارسدان) نداشته و این عامل موجب شده تا به جای ربض، نام قراء و آبادهایی که کالبد مستقلی از شهر داشته اند برای آن به کار رود (مختاری، جودکی عزیزی، موسوی حاجی، ۱۳۹۸: ۹۵).

از دیگر تحولات کالبدی شهر بم این بود که در آغاز عصر قاجار با توجه به تقسیمات کشوری، منطقه بم تحت عنوان « بلاد اربعه بم » شامل: بم، نرماشیر، دار زین و ریگان بوده (وزیر، ۱۳۷۰: ۱۴۳) و کارکرد سیاسی - تجاری داشته، اما با گسترش بخش جدید بم و توسعه باغ ها مردم به کشاورزی روی آوردند. اقدامات فیروز میرزا فرمانفرما در زمینه گسترش صنعت تولید حنا، کاشت درختان نخل، بید، گز و گنار، جایگزینی پرورش نخلستان ها و تولید خرما به جای صنعت ابریشم (فرمانفرما، ۱۳۴۲: ۲۵۵، پاتینجر، ۱۳۴۸: ۲۳۰)؛ کشت محصولاتی از قبیل: انار، برنج، ماش، لوبیا، کنجد و پنبه (وزیر، ۱۳۸۵: ۱۸۹)، موجب تبدیل بم به یک « باغ شهر » و تغییر کاربری آن شد.

نتیجه گیری:

همان گونه که پیش از این ذکر گردید، در عصر صفوی تلاش برای ایجاد شهر جدید بم آغاز گردید، با این وجود شهر قدیم تا سرکوبی آقا خان محلاتی رونق داشت و بخش اعظم سکنه آن در شهر قدیمی سکنی داشتند. متعاقب سرکوبی آقاخان محلاتی، عواملی همانند ایمن نبودن قلعه قدیم، حملات چند گانه قوای دولت قاجار در راستای سرکوبی شورشیان و متحصنان موجب پناه بردن مردم به نواحی خارج از ارگ و تهیه مسکنی برای زندگی در دو سمت رودخانه تهرود گردید. با این وجود بخش قدیم بم کماکان کارکرد اداری، مذهبی و.. داشت. همچنین با وجود تولد سبک تهران و اثرات آن در ساختار کالبدی شهرهای عصر

قاجار در عین حال از سبک معماری عصر صفوی استفاده می‌شد که شهر بم نیز از آن مستثنی نبود. این مسائل بیانگر آن است که مردم بم در عصر قاجار همانند سایر نواحی ایران که دوران گذار تدریجی از سنت به مدرنیته را تجربه می‌کردند، قادر نبودند که به یک باره قلعه را ترک کنند. همچنین وضعیت شهر بم از دوران ناصرالدین شاه که با اوج نوخواهی و مدرنیته همراه بود تا پایان عصر قاجار تغییر نکرد. ذکر این نکته ضروری است که بیشترین تغییرات کالبدی شهر جدید بم در عصر ناصرالدین شاه از سوی حکام و دولتمردانی همانند اسماعیل خان نوری (وکیل الملک اول)، ابراهیم خان سرتیپ بهزادی، سید محمد طباطبایی، مرتضی قلی خان وکیل الملک دوم، فیروز میرزا فرمانفرما و عبدالحسین میرزا فرمانفرما صورت گرفت که به نوبه خود در جریان مدرنیته قرار گرفته بودند.

از دیگر پیامدهای موثر مدرنیته در ساختار کالبدی شهرها از جمله بم، علاوه بر تخریب برج، بارو و حصار شهرها، حاکمیت و به دست گیری قدرت سیاسی توسط عناصر شهر نشین و تضعیف موقعیت سیاسی- نظامی و اقتصادی ایلات و عشایر و ایجاد نوعی ثبات سیاسی و امنیت نسبی بود.

Abstract

The city of Bam is one of the concentric cities of ancient Iran, which had a special political, administrative and commercial position until the Qajar era and has faced various physical changes throughout history. During the Safavid period, the city was liberated from numerous fences and for the first time its people set foot from the castle and the old part to the outer areas, however, they did not leave the castle completely. During the reign of Mohammad Shah Qajar, the people of Bam gradually left the old city of Bam and built houses for themselves in the southern areas around Bam Castle and on the sides of the Tehran River. Also, as a result of planting palm, citrus, pomegranate and ... trees. The city changed from administrative-political and commercial to agricultural and became a garden. Therefore, the main question of the present article is what were the most important factors influencing the historical-physical developments of Bam in the Qajar era. The findings of the study indicate that in addition to the feeling of insecurity of the people due to the double attacks and sit-ins of Agha Khan Mahallati, Mohammad Qasem Damghani, attacks by government forces and Amir Topkhaneh on the old part and Bam Castle, the arrival of modernity in Iran and the transition from tradition To modernity, was one of the most important factors in the historical-physical changes of Bam city, as a result of which people left the old part and settled in the new part and city of Bam, and gradually as a result of the establishment of markets, baths, caravanserais, street construction The new city of Bam was expanded.

Keywords: Historical-physical developments, Bam city, modernity, transition from tradition to modernity, Qajar era

منابع :

الف- کتاب ها:

- ابن اثیر، عزالدین (بی تا)، الکامل فی التاریخ، ترجمه دکتر خلیلی و دکتر ناصری: تهران: مطبوعات علمی، ج ۱

- ابن حوقل (۱۳۴۵)، *صورة الارض*، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران
- ابن خرداد به، (۱۴۰۸)، *ابوالقاسم عبید الله بن عبد الله، المسالك و الممالك*، با مقدمه و حواشی دکتر محمد مخزوم، بیروت
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۳۶۵)، *الاعلاق النفسیه*، ترجمه و تعلیق دکتر حسین قره‌چانلو، تهران: امیر کبیر
- ابن فقیه، ابو بکر احمد بن محمد بن اسحاق همدانی (۱۳۴۹)، *البلدان*، ترجمه ح- مسعود، تهران: بنیاد فرهنگ ایران
- ابو الفداء (۱۳۴۹)، *تقویم البلدان*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران
- احمدی، شیخ یحیی (۱۳۸۶)، *فرماندهان کرمان*، به تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: علم، چاپ پنجم
- اسعد پور بهزادی، زهرا (۱۳۷۰)، *الماس کویر، کرج: پایا*
- اسعد پور بهزادی، زهرا (۱۳۷۲)، *کیمیای ناسوت*، تهران: مؤلف
- اصطخری، ابو اسحق ابراهیم، (۱۳۷۳)، *ممالک و مسالك*، ترجمه محمد بن اسعد بن عبد الله تستری، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- اعتماد السلطنه (صنیع الدوله)، محمد حسن خان، (۱۳۴۶)، *مرآت البلدان*، به کوشش پرتو نوری اعلا- محمد علی سپانلو، تهران: بی نا، ج ۱
- الحموی، یاقوت (۱۹۸۸)، *معجم البلدان*، تصحیح به وسیله دارالبیروت، بیروت
- الگار، حامد (۱۳۶۹)، *دین و دولت در ایران*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: قدس
- آخوندزاده، میرزا فتحعلی (۱۳۵۷)، *الغیای جدید و مکتوبات*، به کوشش حمید آخوندزاده، تبریز: نشر احیا
- آدمیت، فریدون (۱۳۹۲)، *امیر کبیر و ایران*، تهران: خوارزمی
- آدمیت، فریدون، (بی تا)، *اندیشه های طالبوف تبریزی*، تهران: دماوند
- آدمیت، فریدون، (۱۳۴۹)، *اندیشه های میرزا فتحعلی آخوندزاده*، تهران: خوارزمی
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۷)، *اندیشه های میرزا آقا خان کرمانی*، تهران: پیام
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، (۱۳۸۵)، *فرمانفرمای عالم*، تهران: علم، چاپ پنجم

- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۶۳)، کوچه هفت پیچ، تهران: نگاه، چاپ چهارم
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، (۱۳۵۴)، پیغمبر دزدان - محیط اجتماعی و آثار او، تهران: امیرکبیر، چاپ چهارم
- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۴۶)، راهنمای آثار تاریخی کرمان، کرمان: انتشارات استانداری کرمان، «مجله فرهنگ استان هشتم»
- بهرامی، مانی (۱۳۹۴)، تاریخ جامع بم و ارگ بم، تهران: مولف
- پاتینجر، سر هنری، (۱۳۴۸)، مسافرت سند و بلوچستان: اوضاع جغرافیائی و تاریخی، ترجمه شاپور گودرزی، تهران: دهخدا
- توحیدی، محمود (۱۳۸۱)، ارگ نامه: نگرشی بر ارگ بم در بستر تاریخ، کرمان: مرکز کرمان شناسی، چاپ دوم
- جهانبگلو، رامین (۱۳۸۴)، موج چهارم، ترجمه منصور گودرزی، تهران: نشر نی، چاپ چهارم
- حائری، عبدالهادی، (۱۳۶۴)، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، تهران: امیرکبیر
- حبیبی، سید محسن (۱۳۸۳)، از شار تا شهر - تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن - تفکر و تأثر، تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم
- رساله جغرافیا و تاریخ سیستان، (۱۳۸۵)، به کوشش خالقداد آریا، فرهنگ ایران زمین، ج ۲۸، تهران: سخن، چاپ سوم
- ساروی، محمد فتح الله بن محمد تقی ساروی، (۱۳۷۱)، تاریخ محمدی «احسن التواریخ»، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: امیرکبیر
- سایکس، ژنرال سرپرسی، (۱۳۳۶)، سفرنامه سایکس یا ده هزار مایل در ایران، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: ابن سینا، چاپ دوم
- سپهر، محمد تقی لسان الملک، (۱۳۷۷)، ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه از آغاز تا پایان سلطنت فتحعلی شاه)، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: اساطیر، ج ۱
- سلطان زاده، حسین (۱۳۶۷)، تاریخ شهر و شهر نشینی در ایران، تهران: امیرکبیر

- شیعه، اسماعیل (۱۳۷۴)، مقدمه ای بر مبانی برنامه ریزی شهری، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ پنجم
- طالبوف، عبدالرحیم، (۱۳۵۶)، مسائل الحیات، به کوشش باقر مومنی، تهران: شبگیر
- فرمانفرما، عبدالحسین میرزا (۱۳۸۰)، سفرنامه کرمان و بلوچستان، به کوشش منصوره اتحادیه، سعاد پیرا، فیروز فیروز، تهران: تاریخ ایران
- فرمانفرما، فیروز میرزا (۱۳۴۲)، سفرنامه کرمان و بلوچستان، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، تهران: بنگاه کتب فارسی
- کرمانی، میرزا آقا خان، (بی تا)، سه مکتوب، به کوشش بهرام چوبینه، بی جا: بی نا
- کرمانی، ناظم الاسلام (۱۳۵۷)، تاریخ بیداری ایرانیان در ایران، به اهتمام علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، بخش ۱
- کسروی، احمد (۱۳۶۴)، تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیر کبیر
- گوبه، هاینس (۱۳۶۵)، ارگ بم، ترجمه کرامت الله افسر، در کتاب نظری به شهر نشینی و شهرسازی در ایران، نوشته محمدیوسف کیانی، تهران: انتشارات هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران (هما)
- متدین - همت کرمانی، محمود (۱۳۶۴)، تاریخ مفصل کرمان و رویدادهای صد سال اخیر، تهران: باستان، ج ۱
- محبوبی اردکانی، حسین، (۱۳۵۴)، تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران، تهران: دانشگاه تهران، ج ۱
- محلاتی، محمد مهدی (۱۳۶۷)، جغرافیای شهر بم، تهران: اسلامی، ج ۱
- مستوفی قزوینی، حمد الله (۱۳۶۲)، نزهت القلوب، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: چاپخانه
- مستوفی، عبدالله (۱۳۸۸)، شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه - از آقا محمد خان تا آخر ناصرالدین شاه)، تهران: زوار

- مشهدی زاده دهاقانی، ناصر (۱۳۷۴)، تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ دوم
- مقدسی، ابو عبد الله محمد بن احمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، به اهتمام علینقی منزوی، تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران، ج ۲
- موسوی اصفهانی، میزا محمد صادق، (۱۳۶۳)، تاریخ گیتی گشا، به کوشش سعید نفیسی، تهران: اقبال
- نوریخس، حمید (۱۳۵۵)، ارگ بم همراه با تاریخ مختصری از تحول شهرنشینی و شهر سازی در ایران، تهران: طهوری
- وزیر، احمد علی خان (۱۳۸۵)، تاریخ کرمان، به تصحیح و تحشیه محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: علم، چاپ پنجم، ج ۱ و ۲
- وزیر، احمد علی خان (۱۳۷۰)، جغرافیای کرمان، به تصحیح دکتر محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: ابن سینا،
- هدایت، رضا قلی خان (۱۳۳۹)، تاریخ روضه الصفاى ناصری، قم: کتابفروشی مرکزی، ج ۹
- یعقوبی، ابن واضح (۱۳۴۳)، البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- یوسف زاده، داوود (۱۳۷۶)، ارگ بم، بم: کتابفروشی ماشاءالله محمدی زاده
- (ب)-مقالات:
- اشراقی، احسان، (۱۳۵۳)، « چشم اندازی به قلعه های اصطنخر و فقهه در روزگار صفویه»، تهران: مجله هنر و معماری، ش ۱۴۲
- جمشیدی، جواد (۱۳۹۱)، ش _____ هر دوره اس_____لامی، <https://www.noandishaan.com/forums/Thread ۳۹۵۰.html>، ص ۸
- خسروی، خسروی (۱۳۷۸)، « بم شهرستان، شهر و قلعه ای در استان کرمان»، دانشنامه جهان اسلام، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی، ج ۴

- عدل، شهریار (۱۳۸۶)، «فناات های بم از منظر باستان شناسی، سیستم آبیاری در بم و پیدایش و تکامل آن از عهد پیش از تاریخ تا دوران مدرن»، ترجمه علیرضا عامری، مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهر سازی در ایران، به کوشش باقر آیت الله زاده شیرازی، ارگ بم، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ج ۵
- کاستیاتیانیدز، آنتونی، (۱۳۸۱)، روح معماری در بنیان مدرنیسم، تهران: مجله آبادی، زمستان ۸۱، شماره ۳، ص ۱۰
- کریمیان، حسین (۱۳۸۳)، «روند شکل یابی - توسعه و تخریب شهر قدیم بم»، تهران: دانشگاه تهران، مجله ی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، بهار و تابستان - ش پیاپی ۵۸۶، صص ۱۰۰-۸۱
- مک لود، دیوید، (۱۳۸۳)، پست مدرنیسم و برنامه ریزی شهری، ترجمه غزال کرامتی و امین یارزاده، تهران: فصلنامه معماری و فرهنگ
- مختاری، فاطمه، جودکی عزیززی، اسدالله، موسوی حاجی، سید رسول (۱۳۹۸)، «سیمای شهر بم در سده های نخستین اسلامی»، پژوهشنامه تاریخ های محلی ایران، سال هفتم، شماره دوم، پیاپی ۱۴، بهار و تابستان، صص ۱۰۰-۷۷